

Prof. dr. Fatima Mahmutćehajić
Prof. dr. Vedad Silajdžić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Ekonomski fakultet / Faculty of Economics
fatima.mahmutcehajic@efsa.unsa.ba
vedad.silajdzic@efsa.unsa.ba
Amila Berković, MA
berkovicamila@gmail.com

UDK 316.42+616.9:334.713(4-67EU)

Pregledni naučni rad

**UTICAJ GLOBALIZACIJE 4.0 I PANDEMIJE COVID-19 NA
PRAVNU REGULATIVU I POSLOVANJE MALIH I SREDNJIH
PREDUZEĆA UNUTAR ZEMALJA EVROPSKE UNIJE**

**THE IMPACT OF GLOBALIZATION 4.0 AND THE COVID-19
PANDEMIC ON THE LEGAL REGULATION AND BUSINESS OF
SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES WITHIN THE
COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION**

Sažetak

Globalizacija 4.0 kao i pandemija COVID-19 predstavljaju dva fenomena koja su potpuno promijenila svijet, uključujući i način poslovanja. Uvriježene pretpostavke da pandemije usporavaju poboljšanje tehnologija pokazale su se kao netačne u slučaju pandemije COVID-19, jer je ista potakla rast tehnologija da bi se poslovanje nesmetano odvijalo. Procentualno gledano, 98% evropskih kompanija su mala i srednja preduzeća, koja zapošljavaju više od dvije trećine stanovništva u EU. Štaviše, ekonomski i politički procesi koji imaju koristi od trenutnih političkih sistema moraju unaprijediti industrijske politike, zakone, politike zaštite okoliša i trgovinske inicijative, na način da prošire praksu dizajniranja višenamjenske politike i da se ove politike moraju integrirati. "Program bolje regulative" (engl. Better Regulation Guidelines) podrazumijeva donošenje politika danas za bolje sutra. Mjere politika su zasnovane na dokazima i konstantno se evaluiraju i poboljšavaju ukoliko je potrebno, te se transparentno donose informisajući sve one na koje se odnose. Digitalna transformacija je složena i brzo se razvija. Odluke o politikama i pravnim rješenjima postaju presudno važne. Iako je postignut napredak u odgovorima na neka od najhitnijih i najtežih političkih i pravnih pitanja s kojima se vlade danas suočavaju, potrebno je više raditi na boljem razumijevanju nekih složenih pitanja i dizajniranju "rezistentnih" političkih i pravnih okvira kao odgovor. Cilj ovog rada je prezentirati uticaj globalizacije 4.0 i pandemije COVID-19 na pravni okvir za poslovanje malih i srednjih preduzeća unutar zemalja Evropske unije. Uz navedeno bit će prikazane mjere i pravni odgovori za ublažavanje posljedica COVID-19 na poslovanje malih i srednjih preduzeća unutar Evropske unije.

Ključne riječi: *poslovanje, bolja regulativa, globalizacija 4.0, pandemija COVID-19*

Summary

Globalization 4.0 as well as the global COVID-19 pandemic are two phenomena that have completely changed the world, including the way the business is done. The common assumptions that pandemics are slowing down the improvement of technologies have proven to be incorrect in the case of the COVID-19 pandemic, as it has spurred the growth of technologies to keep business running smoothly. As a percentage, 98% of European companies are small and medium-sized enterprises, which employ more than two thirds of the EU population. Moreover, economic and political processes that benefit from current political systems must improve industrial policies, laws, environmental policies and trade initiatives, by expanding the practice of designing multifunctional policies and integrating these policies. The Better Regulation Guidelines suggest making policies today for a better tomorrow. Evidence-based policy actions are constantly evaluated and improved if necessary, and are adopted transparently by informing all those concerned. The digital transformation is complex and rapidly evolving. Policy decisions and legal solutions become crucial. While progress has been made in addressing some of the most pressing and difficult political and legal issues facing governments today, more needs to be done to better understand some complex issues and design resilient policy and legal frameworks in response. The aim of this paper is to present the impact of globalization 4.0 and the COVID-19 pandemic on the legal framework for small and medium-sized enterprises within the European Union. In addition, measures and legal responses to mitigate the effects of COVID-19 on the operations of small and medium-sized enterprises within the European Union will be presented.

Keywords: *business, better regulation, globalization 4.0, pandemic COVID-19*

1. Uvod

Istraživanje *Lights and shadows of COVID-19, Technology and Industry 4.0.* (Melluso *et al.*, 2020) pokazuje kako je izbijanje pandemije COVID-19 ubrzalo proces prihvatanja tehnologije, što nam omogućava da predvidimo drugačiju upotrebu raznih tehnologija na tržištu rada. Iako su neke tehnologije postale neadekvatne i neučinkovite u pandemijskom scenariju (zbog nemogućnosti prilagođavanja funkcionisanja proizvodnje ili samog rada kompanija uslovima rada u vremenu COVID-19 mjera), druge tehnologije su prouzrokovale povećanu potrebu za radnom snagom, te samim time i zaposlenost (zbog potrebe za kadrovima koji vladaju određenim tehnologijama) i masovni razvoj. U knjizi *Economics in the Time of COVID-19* (Baldwin and Weder di Mauro, 2020) autori navode da širenje COVID-19

može potencijalno uništiti svjetsku ekonomiju i da, iako je još uvijek moguća kratka i oštra kriza, ona izgleda kao manje vjerovatan rezultat uticaja pandemije.

Uloga tehnologije smatra se centralnom u fenomenu globalizacije 4.0 kao “tehnološkom tsunamiju” (Trappey *et al.*, 2016), čemu svjedoči i stopa usvajanja globalizacije 4.0 koja sa linearnog prelazi na eksponencijalni rast u jako kratkom vremenskom periodu (Schwab, 2016). Konkretno, globalizaciju 4.0, kao četvrtu industrijsku revoluciju, možemo posmatrati kao inteligentnu rekombinaciju postojećih tehnologija i nekih novih tehnologijama, te njihovu primjenu u proizvodnom okruženju (*ibid.*).

U posljednjih nekoliko godina proizvodni sistem u naprednim zemljama predstavlja pozornicu nove promjene paradigme, definirane kao *industrija 4.0* (*globalizacija 4.0*). Pojam *industrija 4.0* prvobitno su formulisala u Njemačkoj 2011. godine dva istraživača tokom sajma u Hannoveru, kako bi označio trenutnu fazu kompjuterizacije proizvodnih sistema. Odnosi se na nov pristup industrijskom sistemu koji se temelji na povezivanju ljudi, mašina i predmeta u realnom vremenu za inteligentno upravljanje logističko-proizvodnim sistemima. Prilike i izazovi koji proizlaze iz ove paradigme takvi su da danas govorimo o četvrtoj industrijskoj revoluciji (Melluso *et al.*, 2020). Industrija 4.0 može se podijeliti na tri paradigme: pametni proizvod, pametnu mašinu i prošireni operater. Alexander Osterwalder, koji je razvio tzv. platno poslovnog modela, definisao je poslovni model kao logiku kojom organizacija stvara, distribuira i bilježi vrijednost (Casalino *et al.*, 2019). Industrija 4.0 predstavlja temeljnu promjenu: često će uticati na sva područja poslovanja, od lanca opskrbe do ljudskih resursa, pa do finansijskog i poreznog tima (Pritchard *et al.*, 2017).

Konkretno, Evropa treba visokokvalificirane, fleksibilne, emocionalno i socijalno inteligentne profesionalce koji već danas mogu riješiti sutrašnje probleme. Iako se zahtjevi za vještinama brzo mijenjaju, preduzeća, posebno mala i srednja preduzeća, bore se da pronađu talenat koji im je potreban. Za industriju je ključno podržati osposobljavanje njihove radne snage prema novim i visokokvalificiranim ulogama, jer će konkurencija za talente postati još jača u narednim godinama. Za radnike postoji potreba da preuzmu ličnu odgovornost za svoju edukaciju i prihvate koncept cjeloživotnog učenja (PwC, 2020).

Ono što je bitno navesti jeste da je pojava COVID-19 u potpunosti uticala na to da su izvozi i uvozi svake zemlje smanjeni, svjetske berze su doživjele krah i cijene nafte su se spustile na nivo na kojem su bile prije 30 godina. S obzirom

na to da svi navedeni faktori utiču na razvoj i tok globalizacije, pandemija COVID-19 je preokrenula ekonomsku putanju koju je globalizacija gradila duže od jednog stoljeća. Smanjila su se globalna kretanja ljudi, novca i robe, a smatra se i prema dostupnim predviđanjima i analizama da bi pandemija mogla uzrokovati dugotrajnu recesiju u svijetu (Ruiz Estrada and Khan, 2020). Sve navedeno neizostavno nameće traženje primjenjivih pravnih rješenja i regulative koja će na najbolji način odgovarati stalnim i sve složenijim izazovima poslovanja.

OECD izvještaj *SME Policy Responses* (2020) prikazuje uticaj pojave COVID-19 na mala i srednja preduzeća, što je zasnovano na 40 anketa u OECD zemljama. Ankete pokazuju da mala i srednja preduzeća sve više doživljavaju uticaj krize, a mnoga strahuju od nedostatka posla u dolazećem periodu. Noviji podaci OECD istraživanja pokazuju da mala i srednja preduzeća zapošljavaju preko 50% radne snage unutar OECD zemalja (OECD, 2020a).

Iz gore navedenog možemo uvidjeti kako je pandemija prouzrokovana COVID-19 destabilizirala čitavu zemaljsku kuglu. U kontekstu tržišta rada pojavili su se mnogi izazovi, naročito sa naglim porastom stope nezaposlenosti (Eurostat, 2020b). Također, najnoviji podaci bilježe porast nezaposlenosti koja od početka COVID-19 broji 397 000 osoba u Evropskoj uniji (Eurostat, 2020a). Međutim, interesantno je primijetiti kako se uvedene mjere za suzbijanje pandemije uveliko oslanjaju na digitalne tehnologije. Mašine koje testiraju simptome zaraze ili obavljaju poslove čišćenja koriste se kako bi se rizik od zaraze sveo na najmanju moguću mjeru. Aplikacije za praćenje geolokacije koriste se za praćenje onih koji su u opasnosti od zaraze. Telemedicina se koristi za dijagnosticiranje onih koji imaju simptome virusa (Molinuevo, 2020). Proces se, dakle, mnogo oslanjaju na mašine i korištenje istih.

2. Izazovi pravnog regulisanja procesa globalizacije 4.0

Digitalna transformacija je složena i brzo se razvija. Odluke o politikama i pravnim rješenjima postaju presudno važne. Iako je postignut napredak u odgovorima na neka od najhitnijih i najtežih političkih i pravnih pitanja s kojima se vlade danas suočavaju, potrebno je više raditi na boljem razumijevanju nekih složenih pitanja i dizajniranju otpornih političkih i pravnih okvira kao odgovor. Pojavila su se i nova pitanja poslovanja koja su važan dio buduće globalne digitalne agende. Takva pitanja poslovanja uključuju promjenu dinamike konkurencije, privatnost u digitalnom dobu,

protok podataka i prekograničnih podataka, nejednakosti i digitalizaciju, budućnost firme, demokratiju u informatičkom dobu, mjerenje digitalne transformacije, kao i pitanja kojima će se baviti u digitalnoj fazi (OECD, 2019).

U predstavljenom dokumentu komunikacije Komisije o strategiji digitalizacije i održivosti malih i srednjih preduzeća 2020. godine navedeno je da je konkurentna održivost vodeće evropsko načelo za budućnost. Postizanje klimatski neutralne, resursno efikasne i agilne digitalne ekonomije zahtijeva potpunu mobilizaciju malih i srednjih preduzeća. Ovaj prijelaz u ekonomski, ekološki i socijalno održivu Evropu mora ići paralelno s prijelazom na digitalizaciju. Zbog toga su mjere po mjeri preduvjet za razvoj uspješnog sloja ekonomije malih i srednjih preduzeća, kao i pružanje prilika za rast onim malim i srednjim preduzećima koja se žele povećati. Ulaganja na nivou cijele EU potrebna su kako bi se stvorila odgovarajuća poslovna i inovacijska infrastruktura za mala i srednja preduzeća (European Commission, 2020b).

Opća uredba o zaštiti podataka (GDPR) u EU stupila je na snagu krajem maja 2018. godine. Stvarajući strogi regulatorni okvir za podatke, EU je postavila visoku ljestvicu. Nada se da će ohrabriti zemlje da se udruže oko njegovog modela, postavljajući tako *de facto* globalni standard (World Economic Forum, 2019). Prema novim pravilima o zaštiti podataka (GDPR), Evropljani mogu sigurno prenositi lične podatke između pružatelja internetskih usluga i imaju pravo znati kako se njihovi lični podaci prikupljaju. Nadalje, uz “pravo na zaborav”, lični podaci moraju se izbrisati na zahtjev ako ne postoji opravdan razlog da ih kompanija zadrži (Negreiro and Madiega, 2019).

Komisija je navela da će pokrenuti program “digitalnih volontera” kako bi mladim kvalificiranim ljudima i iskusnim starijim osobama podijelila svoje digitalne kompetencije s tradicionalnim poslovima (World Economic Forum, 2019). Također, Komisija će ažurirati Program vještina za Evropu, uključujući i pokretanje *Pakta za vještine*. Sadržat će posebnu komponentu za MSP. Stručno obrazovanje i osposobljavanje (VET) posebno je važno za mala i srednja preduzeća kako bi se osiguralo da njihova radna snaga ima vještine potrebne na tržištu rada. Nadalje, države članice i regije bit će ohrabrene da iskoriste budući *Evropski socijalni fond plus* (ESF+) i nove mogućnosti ulaganja evropskih fondova za regionalni razvoj u razvoj vještina za pametnu specijalizaciju, industrijsku tranziciju i preduzetništvo (European Commission, 2020b).

U februaru 2013. Komisija je predložila direktivu o visokom zajedničkom nivou mrežne i informacione sigurnosti (NIS) širom EU (kibernetička

sigurnost za kompanije) kao dio strategije EU za kibernetičku sigurnost, s ciljem prevencije sigurnosnih incidenata (European Parliament, 2019). Direktiva o visokom zajedničkom nivou mrežne i informacione sigurnosti (NIS direktiva) koju su zakonodavci usvojili 2016. godine (sa rokom za prijenos u maju 2018. godine) poboljšava sposobnosti i saradnju država članica za kibernetičku sigurnost i nameće preduzećima mjere za sprečavanje sigurnosnih incidenata i cyber-napada (Negreiro and Madiega, 2019).

Uz podršku programa Digitalna Evropa, Komisija će razviti digitalne kurseve za zaposlenike malih i srednjih preduzeća kako bi postali stručni u područjima kao što su AI, cyber-sigurnost ili blockchain, nadovezujući se na iskustva platforme za digitalne vještine i koalicije za radna mjesta. Digitalna inovacijska sjedišta (DIH) će djelovati kao posrednici između malih i srednjih preduzeća i univerziteta/pružalaca obuke na lokalnom nivou. Inkubacijske aktivnosti pomoći će malim i srednjim preduzećima da postanu dio ekosistema vođenog podacima (European Commission, 2020b).

Također, Komisija navodi kako javne nabavke nude neiskorištene mogućnosti na jedinstvenom tržištu za mala i srednja preduzeća, uključujući novoosnovana preduzeća, kojima je teško da se uspješno takmiče na javnim tenderima. Komisija poziva države članice i njihova tijela za ugovaranje da koriste fleksibilnost koju nudi novi okvir EU za nabavku. To podrazumijeva podjelu većih ugovora na manje dijelove, širenje strateške nabavke, posebno nabavke inovacija, izostavljanje prava intelektualnog vlasništva – gdje je to prikladno – malim i srednjim preduzećima, tako da ga mogu komercijalizovati, i dovršavanje digitalizacije njihovih procesa nabavke. Komisija će također poticati države članice da koriste digitalne platforme za poticanje inovativnih rješenja malih i srednjih preduzeća i novoosnovanih preduzeća i njihov prekogranični pristup ugovorima o javnoj nabavci. Zatim, lansirat će etiketu koju će prikazati javni kupci koji se pridržavaju prakse nabavke “prilagođene malim i srednjim preduzećima” i rade sa svojim međunarodnim trgovinskim partnerima na širenju usvajanja njegovih standarda relevantnih za nabavku, kao što je e-fakturisanje (ibid.).

Na međunarodnoj razini, EU je započela dijalog s partnerima širom svijeta kako bi zadržala podršku u područjima kao što su upravljanje internetom, prava intelektualnog vlasništva i zajednički standardi za buduće tehnologije, poput 5G, i tražila sporazume o konvergenciji ka usklađivanju upravljanja spektrom. EU također sve više nastoji postići globalna poboljšanja u otpornosti i odvratanju cyber-sigurnosti (Negreiro and Madiega, 2019).

Nova donesena *Strategija digitalizacije i održivosti malih i srednjih preduzeća* 2020. godine (European Commission, 2020b) bit će predmet redovnog pregleda. Komisija će i dalje svake godine objavljivati poboljšani pregled učinka malih i srednjih preduzeća. Ovim će se pregledom pratiti i nacionalne politike koje rade na pokretanju (indeks “Evropske startup nacije”) i uključivanju malih i srednjih preduzeća u održivu poslovnu praksu, kao i digitalizaciji malih i srednjih preduzeća.

Kako bi umanjila rizike u vezi s privatnošću i zaštitom podataka, Evropska komisija je, naprimjer, razvila smjernice i set alata za razvoj aplikacija povezanih s COVID-19 s ciljem jamčenja dovoljne zaštite ličnih podataka. Korištenje digitalnih alata za praćenje podataka i izvještavanje također se pokazalo ključnim kako bi se građani dobro informisali i kako bi se poboljšala interakcija između građana i vlade. Mnoge su jurisdikcije razvile posebne veb-stranice za širenje informacija o razvoju krize, svakodnevnom komunikacijom, naprimjer, brojem slučajeva i novim usvojenim mjerama. Čak i kada ne postoji posebna veb-lokacija, većina gradova i regija širom svijeta pruža informacije o situaciji s pandemijom na vlastitoj veb-stranici i daje veze do veb-stranice svog ministarstva zdravlja, nacionalne platforme COVID-19 u svojoj zemlji ili do veb-stranice Svjetske zdravstvene organizacije. Ostvarivanje potencijalnih pogodnosti digitalizacije u ovom stanju presudno ovisi o relevantnosti, kvaliteti i jednostavnosti informacija koje generiraju digitalni sistemi i čine ih dostupnima javnosti (OECD, 2020c).

Tehnološke promjene predstavljaju značajne izazove, ali istovremeno nude značajne nove mogućnosti. Javna politika, u EU i u drugim razvijenim zemljama, mora igrati veliku ulogu u omogućavanju šireg društva i ekonomije da se prilagode. Evropa ima šansu da igra vodeću ulogu u socijalnoj zaštiti, kao što je nedavno učinila za privatnost općom uredbom o zaštiti podataka (GDPR). Neki pozitivni koraci su već poduzeti, ali sigurno je potrebno učiniti više kako bi se prilagodili ovom novom svijetu u nastajanju (Marcus and Porcaro, 2019). U budućnosti će medicinska industrija rasti i mora se prilagoditi digitalnim tehnologijama kako bi stvorila pametni zdravstveni sistem, pa zbog toga postoji potreba za promjenom softverskih uređaja softverske platforme na najnovije. Ova revolucija pruža ometajuće inovacije kako bi se minimalizirao učinak virusa COVID-19 (Javaid *et al.*, 2020). Razmjena podataka i informacija mogla bi biti novi izvor konkurentske prednosti ako omoguće preduzećima da predviđaju potrebe svojih klijenata (Casalino *et al.*, 2019).

3. Važnost “pametne regulative”

“Program bolje regulative” odnosi se na kreiranje politika zasnovanih na dokazima, transparentno dizajniranje i ocjenjivanje politika i zakona EU, uzimajući u obzir stavove i uticaj onih na koje će te politike i zakoni djelovati, te fokusiranje na pružanje usluga tamo gdje je to najbitnije (European Commission, 2021). To ne znači deregulisati, već bolje regulisati; postizanje ciljeva politike na najefikasniji način, kroz pravila EU kada je to potrebno, ali i na nacionalnom nivou i/ili putem neregulativnih sredstava kad god je to dovoljno (Mahmutćehajić and Silajdžić, 2018a). Akcija EU mora dovesti do jednostavnog, jasnog, stabilnog i predvidivog regulatornog okvira za preduzeća, radnike i građane koji nastavljaju dodavati vrijednost dok se problemi povećavaju, pojavljuju nova rješenja i mijenjaju politički prioriteti (European Commission, 2017).

Evropska komisija odgovorna je za planiranje, pripremu i predlaganje novih zakona i politika EU. Ova odgovornost uključuje i ocjenu zakonodavstva EU i predlaganje poboljšanja po potrebi. Prilikom predlaganja zakona, Komisija procjenjuje njihov očekivani učinak. Za glavne inicijative uzimat će se u obzir predviđanje. Jednom kada su zakoni usvojeni, Komisija nastavlja pratiti njihovu primjenu u državama članicama i djeluje na ažuriranju ili pojednostavljivanju tih zakona po potrebi (European Commission, 2021).

Ciljevi programa bolje regulative (ibid.):

- akcije EU zasnovane na dokazima,
- razumijevanje uticaja zakona na građane i preduzeća,
- pojednostavljivanje zakona EU,
- donošenje odluka otvorenije i transparentnije i
- omogućavanje građanima, preduzećima i zainteresiranim stranama da smisleno daju svoj doprinos politici i donošenju zakona.

Kao što je objašnjeno u *Komunikaciji* Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, programom bolje regulative zakonodavstvo EU moći će se usredotočiti na područja s najvećom dodanom vrijednošću. Ostvarivanje ciljeva zajedničke politike postat će efikasno i djelotvorno, jasno, jednostavno i razumljivo, a regulatorni teret sudionika smanjit će se na najniži mogući nivo, što će povećati konkurentnost i održivost ekonomije EU. Prilikom predlaganja novih politika i zakona, Komisija se usredotočuje na stvari koje EU zaista treba učiniti i brine se da su one učinjene dobro (Mahmutćehajić and Silajdžić, 2018a).

U tom kontekstu, osnovni dokumenti bolje regulative su sljedeći (ibid.):

- Međuinstitucionalni sporazum između Evropskog parlamenta, Vijeća Evropske unije i Evropske komisije o boljem donošenju zakona,
- Smjernice za bolju regulativu i
- Alat za bolju regulativu.

“Bolja regulativa” odnosi se na nove i na postojeće inicijative. Kroz ocjene i druge načine, Komisija neprestano prikuplja i analizira informacije o učinku politika Unije. Cilj je osigurati da se ciljevi i dalje ispunjavaju bez nametanja nepotrebnih troškova društvu. Kao takav, svaki prijedlog za reviziju postojećeg zakonodavstva mora razmotriti postoji li potencijal za pojednostavljenje i smanjenje regulatornih troškova, ali bez podrivanja ciljeva ili koristi zakona. Tamo gdje nije moguće pojednostavljenje ili smanjenje troškova, to se također mora prijaviti. Program za primjerenost i učinkovitost propisa (REFIT) pruža okvir za ovaj rad. Bolja regulativa pokriva čitav ciklus politika – dizajn i pripremu politike, usvajanje, primjenu (transpoziciju, dopunske neregulativne akcije), primjenu (uključujući praćenje i provođenje), evaluaciju i reviziju (European Commission, 2021).

Činjenica da države članice EU generalno zahtijevaju upotrebu regulatornih alata za upravljanje prilikom prenošenja direktiva EU nije iznenađujuća. Najprije, nacrtom se direktive EU provode na nivou država članica i kao takve općenito podliježu istim zahtjevima kao i bilo koji drugi domaći zakon. Zatim, fleksibilnost koja se pruža snažno implicira da postoji više načina za provođenje direktiva EU. Budući da postoji potencijalni broj sredstava za postizanje regulatornog cilja, i RIA i uključivanje zainteresiranih strana korisni su alati kojima se vlade mogu služiti kako bi identificirale najbolje rješenje za provedbu (ibid.).

Mala i srednja preduzeća (MSP) su okosnica ekonomije eurozone: zapošljavaju oko tri četvrtine zaposlenih u eurozoni i generiraju oko 60% dodane vrijednosti (ECB, 2013). Iz navedenog možemo zaključiti da su EU države koje je kriza zahvatila u većoj mjeri od ostalih država one koje broje više malih i srednjih preduzeća.

Evropski preduzetnici pozivaju na mjere koje će osigurati opstanak što većeg broja malih i srednjih preduzeća tokom eskalirajuće situacije sa virusom COVID-19. Najjednostavniji primjer građanima EU je Italija koja je pogođena efektima brzog širenja koronavirusa: ljudi ostaju u kućama i ne troše svoj novac (Casalino *et al.*, 2019). Nastavljajući, u članku *Digital Strategies and Organizational Performances of SMEs in the Age of Coronavirus: Balancing Digital Transformation with An Effective Business Resilience* (ibid.), autori pojašnjavaju kako su finansijski sektor i javne finansije Italije izuzetno ranjive

u slučaju krize COVID-19. Poslovni zajmovi su, prije svega, pod prijetnjom, jer se ekonomska struktura Italije osobito oslanja na mala i srednja preduzeća, dok se pravni sistem pokazao nesposobnim za dovoljno brzu obradu kolateralnih potraživanja. Procentualno gledano, 98% evropskih kopanija su mala i srednja preduzeća, što bi značilo da zapošljavaju više od dvije trećine stanovništva u EU. Štaviše, ekonomski i politički procesi koji imaju koristi od trenutnog sistema i unapređenjem njegovih trenutnih trendova mogu objasniti da se industrijska politika, zakoni i politika zaštite okoliša i trgovinske inicijative moraju otvoriti širenjem prakse dizajniranja višenamjenske politike i da se ove politike moraju integrirati (ibid.).

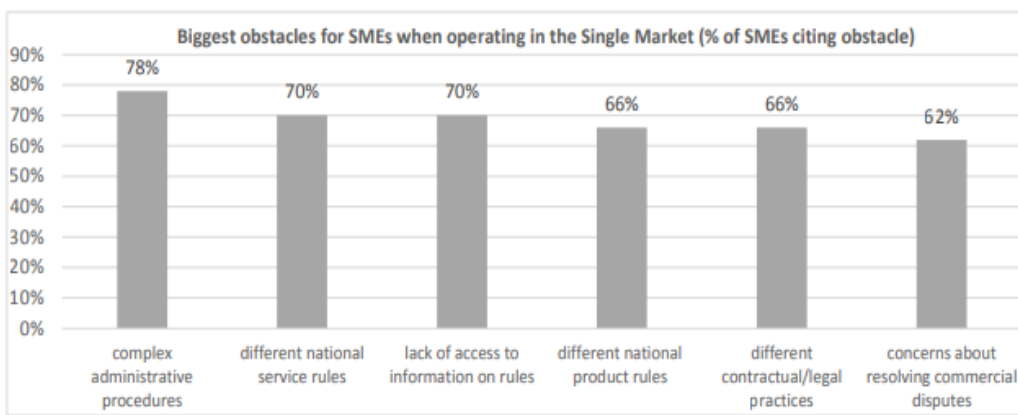
Kako se u članku *SME financing, market innovation and regulation* (ECB, 2013) navodi, pored toga što mala i srednja preduzeća nailaze na kreditna ograničenja zbog svoje finansijske pozicije što rezultira većom stopom odbijenih zahtjeva za kreditna sredstva, nekoliko drugih pitanja imaju uticaj na sredinu u kojima mala i srednja preduzeća posluju. Tokom krize eurozone, iznad navedeno se pokazalo tačnim. Kreditna sposobnost i finansijsko zdravlje malih i srednjih preduzeća pogoršali su se u većoj mjeri od velikih preduzeća, a produženi period loših ekonomskih uslova pogoršalo je asimetrične informativne izazove malih i srednjih preduzeća (ECB, 2013).

4. Usvojene mjere za ublažavanje posljedica COVID-19 na poslovanje malih i srednjih preduzeća na nivou Evropske unije

Pandemija COVID-19 i mjere ograničavanja uzimaju izuzetno veliki danak ekonomijama širom svijeta. Predviđa se da će globalni BDP pasti za 4,5% u 2020. godini, a porasti za 5% u 2021. godini sa vrlo neizvjesnim izgledima, ovisno o širenju virusa i mogućim medicinskim otkrićima. U pesimističnom scenariju, globalni ekonomski rast bi se smanjio za 2 do 3 procentna poena 2021. godine, globalna nezaposlenost bi se dodatno povećala, a korporativne investicije i dalje bi bile slabe. Kriza predstavlja najgoru recesiju od Drugog svjetskog rata. Pored toga, ekonomska recesija je gotovo ujednačena u cijelom svijetu, s padom ekonomskog rasta na većini tržišta u razvoju, što je prvi slučaj negativnog rasta u najmanje 60 godina za ove zemlje kao grupu (OECD, 2020b). Predviđa se da će globalni BDP porasti za 5,7% u 2021. i blizu 4,5% u 2022. godini. Svjetska ekonomija se sada vratila na nivoe prije pandemije, ali će do kraja ostati ispod onoga što se očekivalo prije krize – 2022. godine (OECD, 2021).

S obzirom na specifične okolnosti s kojima se mala i srednja preduzeća trenutno suočavaju, države su uspostavile mjere za njihovu podršku. Iako je

prva briga javno zdravstvo, uvodi se širok spektar mjera za ublažavanje ekonomskog uticaja izbijanja koronavirusa na preduzeća (OECD, 2020a). Grafikon 1 prikazuje najveće prepreke za mala i srednja preduzeća koja posluju na jedinstvenom tržištu, a to su: složeni administrativni postupci 78%, različita nacionalna pravila vezana za usluge 70%, nedostatak pristupa informacijama o pravilima 70%, različita nacionalna pravila o proizvodima 66%, različita ugovorna/pravna praksa 66%, zabrinutost oko rješavanja komercijalnih sporova 62% (European Commission, 2020a).

Grafikon 1. Najveće prepreke za mala i srednja preduzeća koja posluju na jedinstvenom tržištu (% MSP koji navode prepreku) (European Commission, 2020a)

Rješavanje ovih prepreka zajednička je odgovornost EU i država članica. Veliki dio tereta dolazi od nacionalnog zakonodavstva i važno je procijeniti uticaj “mjera za pozlaćivanje” na mala i srednja preduzeća¹. Zajedno s Komisijom, države članice moraju nastaviti rigoroznu primjenu principa “Prvo misli na male”², “samo jednom”³ i “digitalno po defaultu”⁴. Sa svoje strane, Komisija se obavezala smanjiti teret za mala i srednja preduzeća i dati im na važnosti u ciklusu bolje regulacije. U okviru programa za primjerenost i učinkovitost propisa (REFIT), Komisija sistematski provjerava postojeće zakonodavstvo EU s ciljem smanjenja tereta i pojednostavljenja

¹ EU zakonodavstvo može biti fleksibilno na nivou usklađenosti i / ili prakse država članica (“pozlaćivanje”) (European Commission, 2020a).

² Princip “Prvo pomisli na male” podsjeća da interesi malih i srednjih preduzeća moraju biti uzeti u obzir u kreiranju politike kako na nivou EU tako i na nacionalnom nivou (ibid.).

³ Prema principu “samo jednom”, građani i preduzeća samo jednom dostavljaju različite podatke javnoj upravi (ibid.).

⁴ Princip “digitalno po defaultu” nastoji smanjiti administrativni teret postavljanjem digitalne isporuke usluga kao zadani izbor javnih uprava (ibid.).

zakonodavstva. Komisija će sistematičnije koristiti provjere sposobnosti kako bi razmotrila načine digitalizacije, pojednostavljenja i postizanja ciljeva uz smanjenje troškova koji bi olakšali rad malih i srednjih preduzeća. Nadalje, nova “Platforma spremni za budućnost”⁵ prikazat će postojeće zakonodavstvo EU kako bi identificirala potencijal za pojednostavljenje i smanjenje administrativnog opterećenja. Za novo zakonodavstvo, program REFIT dopunit će se i ojačati uvođenjem principa “jedan unutra, jedan van” (OI-OO). Svrha je osigurati da zakonodavstvo EU donosi koristi bez nametanja nepotrebnih tereta građanima i preduzećima. Test za mala i srednja preduzeća već je dio redovne ocjene i nastavit će se primjenjivati na sve relevantne prijedloge Komisije (ibid.).

Poticaji za ministarstva da se usklade s boljom regulativom su slabi u većini država članica. Kontrola kvaliteta i nadzor obično se fokusiraju samo na RIA⁶, a malo nadzornih tijela može tražiti od ministarstava da revidiraju svoje procjene uticaja kada im nedostaje dovoljna kvaliteta. Iako otprilike jedna trećina zemalja EU izvještava o implementaciji svojih RIA sistema, samo nekoliko država članica EU i Evropska unija procijenile su svoje prakse uključivanja svih interesno uticajnih sudionika (Arndt-Bascle *et al.*, 2020).

Padom proizvodnje i potražnje mnoga se mala i srednja preduzeća suočavaju sa velikim izazovima u isplati plaća i bolovanja za pogođene radnike. Vlade su uspostavile mjere kako bi doprinijele isplatama plaća zaposlenima koji su privremeno bez posla ili na bolovanju. Pristupi u zemljama se široko razlikuju, s obzirom na to da se institucije tržišta rada i socijalne sigurnosti razlikuju, što znači da se moguće i potrebne mjere podrške razlikuju. U nekim slučajevima isplate se usmjeravaju na kompanije kako bi im omogućile da i dalje isplaćuju zarade i izbjegnju otpuštanja. U drugim slučajevima, vlade doprinose udjelu poslodavca u plaćenim bolovanjima. Malim i srednjim preduzećima se otvaraju mogućnosti privremenog smanjenja radnog vremena ili viška zaposlenih da privremeno izdrže uticaj pandemije (OECD, 2020a).

Većina zemalja OECD-a⁷ uspostavila je mjere koje omogućavaju malim i srednjim preduzećima da odgađaju plaćanja, kako bi se izbjeglo dalje

⁵ Nova grupa na visokom nivou koja zamjenjuje platformu REFIT (ibid.).

⁶ Procjena učinaka propisa (RIA) predstavlja sistematski proces identifikacije, ispitivanja i testiranja očekivanih ishoda predloženih propisa. Predstavlja analitički dokument koji bi trebao pomoći u procesu donošenja odluka. To ne predstavlja zamjenu političkih odluka, već samo kvalitetnu osnovu za donošenje takvih odluka (Mahmutćehajić and Silajdžić, 2018b).

⁷ Zemlje članice OECD-a (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) su: Austrija, Australija, Belgija, Kanada, Čile, Kolumbija, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Japan, Koreja, Latvija, Litva, Luksemburg, Meksiko, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Švicarska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Države;

narušavanje njihove likvidnosti. Većina zemalja je uvela takve odgode u plaćanju poreza na dobit i poreza na dobit, iako nekoliko zemalja uključuje porez na dodatu vrijednost (PDV), socijalno osiguranje i doprinose za penzije. Opseg i trajanje odložnih mjera razlikuju se ovisno o zemlji, iako se među zemljama intenzitet mjera odgode – koje su u mnogim slučajevima bile dio prvih mjera odgovora na krizu – povećao. U nekim zemljama se pored odgađanja poreza odobravaju i porezne olakšice. Opseg odgađanja postupno je dalje proširen na druge domene. U nekoliko zemalja, komercijalne banke, koje ponekad podržava i vlada, najavile su privremeni moratorij na otplatu duga. Nadalje, u nekim zemljama su mala preduzeća i građani privremeno stavili na naplatu račune za komunalne usluge, hipoteku i stanarinu. Lokalne vlasti također su odgodile plaćanje poreza na imovinu (ibid.).

Neke zemlje su poduzele mjere kako bi pomogle malim i srednjim preduzećima da usvoje nove radne procese, ubrzaju digitalizaciju i pronađu nova tržišta. Takve politike imaju za cilj rješavanje hitnih kratkoročnih izazova, ali također doprinose jačanju otpornosti MSP-a na strukturniji način i podržavaju njihov daljnji rast. Takve politike uključuju podršku za pronalaženje novih alternativnih tržišta, za rad na daljinu i digitalizaciju, za inovacije i (prekvalifikaciju) radne snage. Ove politike su od posebne važnosti, jer su mala i srednja preduzeća možda manje sposobna usvojiti takve nove tehnologije i metode. Istovremeno, podržavanje usvajanja novih tehnologija i praksi može im omogućiti da ojačaju svoju postkriznu konkurentnost i sposobnost da odgovore na izazove koje predstavljaju megatrendovi (ibid.).

Bitno je spomenuti program pod nazivom COSME – posvećen konkurentnosti malih i srednjih preduzeća (Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises (EASME), 2016), koji potpomaže preduzeća unutar EU putem finansijskih instrumenata. Preduzeća unutar EU su u mogućnosti da budu finansirana i potpomognuta od ovog programa putem banaka, lizing kompanija, garantnih društava ili promotivnih institucija, ukoliko ispune određene brošure i uslove. Plan ulaganja za Evropu fokusira se na podsticanje investicija za stvaranje novih radna mjesta i rast pametnijeg korištenja novih i postojećih finansijskih resursa, uklanjanje prepreka za ulaganje i pružanje vidljivosti i tehničke pomoći investicionim projektima. Isti plan se provodio i u vrijeme COVID-19 i uveliko služi preduzećima kao izvor finansiranja i pomoći u trenutnoj situaciji (ibid.).

izvor: <https://www.oecd.org/newsroom/global-oecd-welcomes-colombia-as-its-37th-member.htm#:~:text=The%20OECD's%2037%20members%20are,Poland%2C%20Portugal%2C%20Slovak%20Republic%2C>

U dokumentu *Komunikacije o globalnom odgovoru EU-a na COVID-19* (European Commission, 2020c) navedeni su doprinosi EU privatnom sektoru – posebno malim i srednjim preduzećima (MSP) i samozaposlenima – putem garancija, odredbi o likvidnosti i tehničke pomoći privatnom sektoru; podrška lokalnim bankama putem međunarodnih finansijskih institucija i evropskih razvojnih finansijskih institucija putem povećanog pristupa likvidnosti, obrtnom kapitalu i finansiranju preduzeća; daljnje preusmjeravanje garancija iz Evropskog fonda za održivi razvoj (EFSD) na kratkoročnu podjelu rizika po kreditima za mikropoduzetnike i mala i srednja preduzeća (ibid.).

Vlade obično mogu ublažiti negativne učinke recesije na preduzeća i radnike smanjenjem poreza, povećanjem potrošnje na socijalnu zaštitu i širenjem javnih investicija. Podržavanje potražnje na ovaj način, u kombinaciji sa kreditnim linijama za preduzeća, omogućava preduzećima sporiju, ali i dalje stabilnu ponudu kupaca kako bi im omogućili da pokriju svoje fiksne troškove. Međutim, u sadašnjoj situaciji poremećaj potražnje nije posljedica nedostatka novca (barem u početnoj fazi), već ograničenja u javnom zdravstvu koja sprečavaju kupce da izlaze i troše, što uključuje neuobičajeni istovremeni poremećaj u opskrbi. Zbog toga bi fokus trebao biti na podršci kontinuitetu poslovanja kako bi se sačuvalo što više radnih mjesta i kako bi se osigurao temelj za lakši i brži oporavak sprečavanjem trajnog zatvaranja poslovanja i izbjegavanjem pada firmi u neformalnu ekonomiju (International Labour Organization (ILO), 2020).

5. Zaključak

Pandemija COVID-19 i mjere ograničavanja uzimaju izuzetno veliki danak ekonomijama širom svijeta. Nesumnjivo je da je širenje COVID-19 također naglasilo važnost digitalizacije. Nametnute blokade i zatvaranje neesencijalnih preduzeća znače da se i javne vlasti i privatna preduzeća više nego ikad oslanjaju na internetsku vezu kako bi pružili usluge i održali partnerstva i unutrašnju koordinaciju. Zbog toga ju je Evropska komisija s pravom uvrstila među svoje prioritete u okviru cilja postizanja povezanosti – “tehnologija koja radi za ljude” (Hovsepyan, 2020). Mala i srednja preduzeća posebno će trebati razviti digitalnu strategiju s konkretnim ključnim pokazateljima učinka i radnjama za praćenje procesa transformacije. Kao što podaci sugeriraju, digitalizacija ne podržava finansijske performanse na svakom pojedinom nivou, pa će detaljna strategija i plan mjerenja biti korisni u identificiranju neželjenih događaja (Eller *et al.*, 2020). U fazi obnove i rasta, fokus kombinacije politika mora se prebaciti na strukturnije mjere usmjerene na promicanje otpornosti malih i srednjih preduzeća na duži rok i podržavanje

njihovog daljnjeg rasta. Ovdje je fokus na poticanju inovacija, internacionalizacije i umrežavanja. Za razliku od faze preživljavanja, u ovom slučaju različite vrste malih i srednjih preduzeća mogu zahtijevati različite intervencije u zakonodavstvu i strateškim politikama. Zapravo, u ovoj fazi postat će potrebno više strateških i ciljanih strategija politike, uzimajući u obzir mogućnosti i izazove sa kojima se suočavaju različiti sektori i posebnosti različitih tipova malih i srednjih preduzeća u tim sektorima (Juergensen, Guimón and Narula, 2020). S obzirom na razarajući uticaj COVID-19 na ljude i preduzeća, važnije je nego ikad donositi zakone na najefikasniji način i imajući budućnost na umu. Ovo je posebno ključno za oporavak Evrope. Zbog toga, kako se to i navodi u saopćenju Evropske komisije, bit će nastavljeno jačanje napora EU institucija u okviru bolje regulative – kako bi bile osigurane sve pretpostavke da zakonodavstvo EU ostane usmjereno ka budućnosti, ciljano i lako uskladivo uz minimalne troškove (EU Commission Press, 2020). Naravno, bolja regulativa, barem pojmovno, ima centralno mjesto u kontekstu upravljanja politikama povezanim sa pandemijom COVID-19, koje inače rizikuju da njima dominiraju isključivo makroekonomski i javni zdravstveni problemi. Ali ovu bi politiku trebalo proširiti, ponovo pokrenuti i ponovo kalibrirati u smislu svojih instrumenata (Radaelli, 2020).

Iako postoji snažna politička opredijeljenost za regulatornu reformu, zemlje trebaju dalje jačati svoje regulatorne procese i uključene institucije kako bi u praksi djelotvornije djelovale u regulatorne alate kao što su angažman dionika, RIA i ex post evaluacija. Programi bolje regulacije u zemljama EU i Evropskoj uniji trebaju stalnu pažnju – model “postavi i zaboravi” ne funkcioniše, kao što ne funkcioše ni za same zakone. Štaviše, s obzirom na složenost današnjeg političkog okruženja, vlade se ne mogu baviti regulatornim izazovima samo na domaćem nivou. EU se već ističe obuhvatom svojih regulatornih i ekonomskih integracija. Države članice EU i EU u cjelini trebaju dalje ulagati u razvoj komplementarnih sistema regulatornog upravljanja kako bi se osiguralo da se zakonodavstvo EU razvija i provodi na otvoren i transparentan način, potkrijepljeno dovoljnim dokazima i pravilno primjenjuje i revidira (Arndt-Bascle *et al.*, 2020). Pristup EU regulativi mogao bi igrati ključnu ulogu u fazi oporavka od COVID-19 i nastale ekonomske krize. Upravljanje postepenim ponovnim otvaranjem ekonomije i društva EU zahtijeva koordinisani pristup nakon početnih nepovezanih nacionalnih odgovora evropskih zemalja. Novi pristup mora poštovati pravni okvir ugovora o EU i pouke izvučene iz istraživanja o usklađenosti, ponašanju i efektima propisa. Ključ uspjeha je primjena socijalnih i ekonomskih inovacija. Nema potrebe za poticanjem inovacija, ali EU bi trebala njegovati inovacije koje su sigurne za budućnost i koje su u skladu s vizijom EU u pogledu održivosti kroz bolju regulativu. Bolja regulativa treba biti usmjerena ka odgovornim inovacijama koje su robusne u odnosu na vrijednosti i prioritete EU (Radaelli, 2020).

6. Literatura

1. Arndt-Basacle, C. *et al.* (2020) ‘OECD Evaluation of EU Regulatory Policies’, 20 January. Available at: <https://www.theregreview.org/2020/01/20/arndt-basacle-davidson-gerloff-schultz-oecd-evaluation-eu-regulatory-policies/> (Accessed: 25 March 2021).
2. Baldwin, R. and Weder di Mauro, B. (eds) (2020) *Economics in the Time of COVID-19*. Centre for Economic Policy Research. Available at: <https://voxeu.org/content/economics-time-covid-19-0> (Accessed: 17 June 2020).
3. Casalino, N. *et al.* (2019) ‘Digital Strategies and Organizational Performances of SMEs in the Age of Coronavirus: Balancing Digital Transformation with An Effective Business Resilience’, *SSRN Electronic Journal*, 8, pp. 347–380. doi:[10.2139/ssrn.3563426](https://doi.org/10.2139/ssrn.3563426).
4. ECB (2013) *SME financing, market innovation and regulation*, *European Central Bank*. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2013/html/sp130411.en.html> (Accessed: 9 February 2021).
5. Eller, R. *et al.* (2020) ‘Antecedents, consequences, and challenges of small and medium-sized enterprise digitalization’, *Journal of Business Research*, 112, pp. 119–127. doi:[10.1016/j.jbusres.2020.03.004](https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.03.004).
6. EU Commission Press (2020) ‘Better Regulation: the Commission has published the 2019 Annual Burden Survey’, September. Available at: <https://www.pubaffairsbruxelles.eu/better-regulation-the-commission-has-published-the-2019-annual-burden-survey-eu-commission-press/> (Accessed: 6 March 2021).
7. European Commission (2017) ‘COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT, Better Regulation Guidelines’. Available at: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/better-regulation-guidelines.pdf>.
8. European Commission (2020a) *An SME Strategy for a sustainable and digital Europe | Knowledge for policy*. Available at: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/communication-com2020103-sme-strategy-sustainable-digital-europe_en (Accessed: 7 March 2021).
9. European Commission (2020b) ‘COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, An SME Strategy for a sustainable and digital Europe’. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-sme-strategy-march-2020_en.pdf.
10. European Commission (2020c) ‘JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, Communication on the Global EU response to COVID-19’.

- Available at: https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/joint-comm-2020-eu-global-response_en.pdf.
11. European Commission (2021) *Better regulation: why and how*, European Commission - European Commission. Available at: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation-why-and-how_en (Accessed: 23 March 2021).
 12. European Parliament (2019) *Legislative train schedule, CONNECTED DIGITAL SINGLE MARKET*, European Parliament. Available at: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train> (Accessed: 25 March 2021).
 13. Eurostat (2020a) 'Euro area unemployment at 7.3%', 3 June. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10294960/3-03062020-AP-EN.pdf/b823ec2b-91af-9b2a-a61c-0d19e30138ef>.
 14. Eurostat (2020b) 'Unemployment statistics', April. Available at: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics#Unemployment in the EU and the euro area](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics#Unemployment_in_the_EU_and_the_euro_area).
 15. Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises (EASME) (2016) *COSME. Europe's programme for small and medium-sized enterprises., Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs - European Commission*. Available at: https://ec.europa.eu/growth/smes/cosme_en (Accessed: 27 June 2020).
 16. Hovsepyan, E. (2020) 'The European Union's Digital Strategy and COVID-19', 19 May. Available at: <https://www.e-ir.info/pdf/84277>.
 17. International Labour Organization (ILO) (2020) *Interventions to support enterprises during the COVID-19 pandemic and recovery*. Available at: http://www.ilo.org/empent/areas/covid-19/WCMS_741870/lang--en/index.htm (Accessed: 9 February 2021).
 18. Javaid, M. *et al.* (2020) 'Industry 4.0 technologies and their applications in fighting COVID-19 pandemic', *Diabetes & Metabolic Syndrome*, 14(4), pp. 419–422. doi:10.1016/j.dsx.2020.04.032.
 19. Juergensen, J., Guimón, J. and Narula, R. (2020) 'European SMEs amidst the COVID-19 crisis: assessing impact and policy responses', *Journal of Industrial and Business Economics*, 47(3), pp. 499–510. doi:10.1007/s40812-020-00169-4.
 20. Mahmutćehajić, F. and Silajdžić, V. (2018a) 'BETTER REGULATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: A CENTRAL PLANK FOR THE RULE OF LAW', pp. 192–204.
 21. Mahmutćehajić, F. and Silajdžić, V. (2018b) 'REGULATORY IMPACT ASSESSMENT AND REDUCTION OF ADMINISTRATIVE OBSTACLES: THE CASE OF THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA', p. 359.
 22. Marcus, J.S. and Porcaro, G. (2019) 'Jobs and robots: Europe's Debate Over the Destiny of the Welfare State', 20 September. Available at: <https://www.bruegel.org/2019/09/jobs-and-robots-europes-debate-over-the-destiny-of-the-welfare-state/> (Accessed: 23 May 2020).

23. Melluso, N. *et al.* (2020) 'Lights and shadows of COVID-19, Technology and Industry 4.0', *arXiv:2004.13457 [cs]* [Preprint]. Available at: <http://arxiv.org/abs/2004.13457> (Accessed: 30 May 2020).
24. Molinuevo, D. (2020) *Impact of digitalisation on social services*. Available at: <https://www.eurofound.europa.eu/tr/publications/report/2020/impact-of-digitalisation-on-social-services> (Accessed: 29 May 2020).
25. Negreiro, M. and Madiega, T. (2019) *Digital transformation*. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633171/EPRS_BRI\(2019\)633171_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633171/EPRS_BRI(2019)633171_EN.pdf).
26. OECD (2019) *Going Digital: Shaping Policies, Improving Lives*. Available at: <https://www.oecd.org/publications/going-digital-shaping-policies-improving-lives-9789264312012-en.htm> (Accessed: 22 June 2020).
27. OECD (2020a) *Coronavirus (COVID-19): SME Policy Responses*. Available at: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=119_119680-di6h3qgi4x&title=Covid-19_SME_Policy_Responses (Accessed: 30 May 2020).
28. OECD (2020b) *Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard. Special edition: The impact of COVID-19*. Available at: <https://www.oecd.org/chile/financing-smes-and-entrepreneurship-an-oecd-scoreboard-ecd81a65-en.htm> (Accessed: 18 February 2021).
29. OECD (2020c) *The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government*. Available at: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1/> (Accessed: 7 February 2021).
30. OECD (2021) *OECD Economic Outlook, Volume 2021 Issue 1*. OECD. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook-volume-2021-issue-1_a321e0c1-en (Accessed: 20 September 2021).
31. Pritchard, G. *et al.* (2017) 'When tax meets technology, Tax implications of Industry 4.0'. Available at: <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/industry-4-0/tax-implications-of-new-industrial-revolution.html> (Accessed: 31 May 2020).
32. PwC (2020) *Skills for industry curriculum guidelines 4.0 : future-proof education and training for manufacturing in Europe : final report*. Website. European Commission. Available at: <http://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/845051d4-4ed8-11ea-aece-01aa75ed71a1> (Accessed: 31 May 2020).
33. Radaelli, C. (2020) 'Will the EU Make its Better Regulation Strategy Truly Better?', 1 June. Available at: <https://www.theregreview.org/2020/06/01/radaelli-will-eu-make-better-regulation-strategy-truly-better/> (Accessed: 7 March 2021).
34. Ruiz Estrada, M.A. and Khan, A. (2020) 'Globalization and Pandemics: The Case of COVID-19'. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3560681 (Accessed: 19 June 2020).
35. Schwab, K. (2016) *The Fourth Industrial Revolution: what it means and how to respond*, *World Economic Forum*. Available at:

- <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/> (Accessed: 9 February 2021).
36. Trappey, A.J.C. *et al.* (2016) 'A Review of Technology Standards and Patent Portfolios for Enabling Cyber-Physical Systems in Advanced Manufacturing'. Available at: <https://ieeexplore.ieee.org/document/7600420> (Accessed: 30 May 2020).
 37. World Economic Forum (2019) 'Globalization 4.0, Shaping a New Global Architecture in the Age of the Fourth Industrial Revolution'. Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Globalization_4.0_Call_for_Engagement.pdf.